

ԱՐՄԷՆ ԱՌԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԻՄԷՕՆԵԱՆՑ

**ԷԶՄԻԱՇՆԻ ԹԱՆԿԱՐԺԷՔ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ՄԵԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ**

1914ի վերջերը Ռուս-տաճկական պատերազմի սկզբին, թուրք զինուորները, Էն-վեր փաշայի զլխաւորութեամբ, սպիտակ սաւաններու մէջ փաթաթուած, ձիւնի վրայով աննկատելիօրէն յարձակում գործեցին Ռուսիոյ վրայ, պատռեցին ճակատն, անցան ռուսական սահմանագլուխն ու մտան Սարիղամիշ-Կադզուան եւ այլ հայաբնակ շրջանները:

Մեծ խուճապ ստեղծուեցաւ ոչ միայն սահմանագլուխին մօտիկ վայրերում, այլ մինչեւ անգամ Անդրկովկասի մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ: Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը, Թիֆլիզի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսեանը եւ ուրիշներ հեռացան Թիֆլիզից ու Բագու ապաւինեցին:

Գեորգ Ե. Վշտակիր Կաթողիկոսին եւս առաջարկուել էր թողնել Ս. Էջմիածինն ու առժամանակ փրկութիւն գտնել աւելի հեռուները: Ծերունագարդ Հայրապետը, սակայն, պատասխանել էր. «Ես Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից ոչ մի տեղ չեմ երթայ: Թուրքերը թող գան ու ինձ յօշոտեն Ս. Էջմիածնի վանքի պարիսպների տակ»:

Ինչպէս գիտենք, Էնվեր փաշային չյաջողուեց աւելի առաջ անցնել: Ռուսական բանակը եւ հայ կամաւորները իրենց կատաղի հակադարձակումով խորտակեցին թշնամու ոյժն ու անաւոր զոհեր խլելով թշնամուց՝ դուրս վտարեցին նրան Հայաստանի սահմաններից:

Այնուամենայնիւ, Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը, նկատի ունենալով որ պատերազմը յղի էր ամէն տեսակ անակնկալներով, ապահովութեան համար Մոսկուա դրկեց մեր բոլոր ձեռագիրները, որոնք պարփակուած էին բարերար Աւան Իւզբաշեանի կառուցած նոր մատենադարանին մէջ:

Այս առթիւ Կաթողիկոսի Դիւանը հաղորդակցութեան մէջ մտաւ Մոսկուայի հայ եկեղեցիի հովիւների՝ Սեդրակ քինյ. Աղբալեանի ու տողերս գրողի հետ: Մոսկուայի Հայոց եկեղեցական խորհուրդի ու նոր կազմուած «Հայկական կոմիտէի» հետ այս հարցը լուրջ քննարկութեան ենթարկուեցաւ: Եկանք այն եզրակացութեան, որ մեր ձեռագիրներու ամենաապահով վայրը կամ Մոսկուայի կենտրոնում Ս. Խաչ Հայց. Առաք. Եկեղեցին է, կամ Մոսկուայի կենտրոնից բաւականաչափ հեռու գտնուող Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր տարին միայն մի քանի օր Պատարագ էր մատուցում:

Սակայն, Հայկական կոմիտէի անդամ Ժամհարեան եղբայրները՝ Յովհաննէսը և Նիկողայոսը, առաջարկեցին իրենց բանքայի սէյֆերի նկուղը, որը գերծ էր ամէն տեսակ անակնկալներից եւ այն աստիճան ապահով էր, որ ոչ հրդեհը, ոչ ռմբակոծութիւնը եւ ոչ էլ թնդանօթաձգութիւնը կարող էին վնասել:

Մեծամասնութիւնը յարեց այս վերջին առաջարկութեան, մանաւանդ որ լաւագոյն ապահովութեան հետ միասին ծախքեր էլ պէտք չէ լինէին:

Այս առաջարկների մասին հաղորդուեց Վեհափառ Հայրապետին: Միանգամայն անսպասելիօրէն Վեհափառը մերժեց եղբայր Ժամհարեանների առաջարկը եւ հրահանգեց **ձեռագիրները անպայման տեղաւորել երկու եկեղեցիներից մէկի մէջ:**

Որոշուեց Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ գտնուող հոգեւոր վարչութեան եւ դպրաց դասի

շապիկների՝ երկու խոշոր եւ բարձր սենեակները յատկացնել այդ նպատակին:

Հետագայ դեպքերը ցոյց տուին, թէ որչափ աւելի իմաստուն էր Գեորգ Ե. Կաթողիկոսի որոշումը, որով նա դէմ եղաւ բացարձակապէս մեր ձեռագիրները ի պահ դնելու Ժամհարեանների բանքայի մէջ: Բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնից յետոյ, շատ շուտով Ռուսիոյ բոլոր բանքաների դռները մէկ օր փակուեցին իրենց տերերի ու ժողովուրդի առջեւ: Եթէ ձեռագիրները այնտեղ լինէին, ով գիտէ որի՞ ձեռքը պիտի ընկնէին նրանք:

1915ի, որչափ կը յիշեմ, փետրուարի վերջերը կամ մարտի սկիզբը ձեռագիրները հասան Մոսկուա Ս. Էջմիածնի Սինոդոսի երկու անդամներու՝ Մատթէոս Արք. Մատթէոսեանի ու Բաբգէն Ծայր. Վրդ. Աղաւելեանի եւ մի քանի աշխարհականների ուղեկցութեամբ:

Անմիջապէս վարձուեցան ապրանքատար ձիաքարշ գոց կառքեր: Բոլոր ազգային մարմինների եւ կազմակերպութեանց վարչութիւնները որոշեցին գաղութի վստահելի անձերից երկ-երկու հոգի կառքերու մէջ նստեցնել իբրեւ հսկիչներ՝ ձեռագիրները կայարանից մինչեւ եկեղեցի բերելու համար: Առանց որեւէ միջադէպի կառքերը անփորձ հասան եկեղեցւոյ բակը ու տեղաւորուեցան Ս. Խաչ եկեղեցւոյ յիշեալ երկու սենեակների մէջ:

ձեռագիրները զետեղուած էին 137 սնդուկների մէջ, արտաքուստ թիթեղով պատած: Ամենքն էլ կնքուած էին Մայր Աթոռի եւ Սինոդոսի կնիքներով: Մեզ յայտնեցին, որ սնդուկների մէջ միայն ձեռագիրներ են:

Սենեակների դուռները կնքուեցին Հայոց Հոգեւոր կառավարութեան կնիքով եւ Մոսկուայի Հայց. Առաք. Ս. Խաչ եկեղեցւոյ խորհրդարանի կնիքով: Բանալիները յանձնուեցին Հայոց կոմիտէի ու Գասպարեան ծերանոցի վարչութեանց:

Այս ալ յիշեմ, որ ձեռագիրները նախքան այնտեղ զետեղելը, սենեակների յատակները ծածկուեցին **ազրեւստ** կոչուած հակահրդեհային հաստ թուղթերով: Բոլոր պատուհանները պաշտպանուած էին հաստ վանդակապատ երկաթներով: Մինչեւ վերոյիշեալ երկու սենեակների դուռներին հասնիլը՝ եկեղեցւոյ չորս դուռներն էլ պէտք է խորտակուէին, որոնցից մէկը հաստ երկաթէ դուռ էր:

Այնուամենայնիւ Էջմիածնից եկած պատգամաւորութիւնը բարւոք համարեց, որ սենեակների փայտէ հաստատուն դուռներից գատ՝ շինուին հրասայլեր պատրաստող Բօսն կոչուած մետաղէ երկու նոր դուռներ եւ երկու նոյն մետաղէ պատրաստուած փեղկեր երկու պատուհանների համար, ինչ որ հայ համայնքը հաճոյքով կատարեց:

Աւելին. մինչեւ ասոնց պատրաստելը՝ առ ի զգուշութիւն, պահպանութիւնը տեղի ունեցաւ Մոսկուայի հայ գաղութի վստահելի անձերի կողմից: Ցերեկը առաւօտեան ժամը 8-ից մինչեւ երեկոյեան ժամը վեցը հսկում էինք երկու քահանաներս հերթով, իսկ գիշերները՝ աշխարհականները: Այդ հսկողների մէջ էին՝ նշանաւոր նկարիչ Մարտիրոս Սարեանը, Մոսկուայի հայկական կոմիտէի նախագահ, իրաւաբան Ստեփան Մամիկոնեանը, Մոսկուայի համալսարանի ուսուցչապետներ՝ Ալեքսէյ Ջեզիլեզեանը, Ալեքսանդր եւ Միքայէլ Ներսէսեան եղբայրները, Վահան Տոտումեանը, Լեւոն Մսերեանը, ինչպէս եւ Լազարեան Ճեմարանի ուսուցիչներ՝ Բարսէղ Գասպարեանը, Կարապետ Կուսիկեանը, Ստեփանոս Տէր Սարգսեանը եւ Արսէն Թումա-

նեանը:

Ձեռագիրների հսկողության հետեւում էին նաեւ եղբարք Ժամհարեանները: Նրանց բանքան երկու բաժանմունք ուներ Մոսկուայի մէջ, նաեւ մէկական բաժանմունք Պետերբուրգի եւ Խարկովի մէջ: Հիմնադիրները Յովհաննէս Ժամհարեանը ու իր եղբայրը՝ Նիկողայոսն էին: Թորոսեանը (Տարասով) եղբայրները Ռուսիոյ մէջ ունէին մեծագոյն կերպասեղէնի Առեւտրական Տուն, որի վարչութեան նախագահը ծերունագարդ Ալեքսանդր Թորոսեանն էր, Ֆրանսայի Գիտութեանց Ակադեմիայի անդամ նշանաւոր Անրի Թրուայայի մեծ հայրը. Բաղդասար Արզումանեան Առեւտր. Տան ներկայացուցիչն էր Նիկողայոս Արզումանեանը եւ Մելիքսէթ Տէր-Յակոբեանը, Եղբ. Տէր-Մկրտիչեան Առեւտր. Տան ներկայացուցիչ Աւետիս Տէր-Մկրտչեանը, Գէնջողոււել եւ Շապոշնիկով նշանաւոր Առեւտր. Տան ներկայացուցիչ Ստեփան Գէնջողոււեանը. Եղբարք Խարմաջեան Առեւտր. Տան ներկայացուցիչ Յովհաննէս Խոմաճեանը, յայտնի հասարակական գործիչ իրաւաբան Մկրտիչ Տէրեանը եւ ուրիշներ:

Երկու շաբաթից անխորտակելի մետաղեայ դուռներն ու փեղկերը պատրաստ էին, դրուեցան սենեակներուն մէջ եւ սենեակները դարձան անառիկ միանգամայն:

Մետաղեայ դուռները վերոյիշեալ հաստատութեանց կնիքներով կնքուեցան ու բանալիներն ալ յանձնուեցան վերը յիշուած երկու կազմակերպութեանց:

Մինչեւ 1917 թուի վերջերը ոչ մի միջադէպ տեղի չունեցաւ: Երբեմն սենեակների դուռները կը բացուէին բոլոր չորս պատասխանատու վարչութեանց ներկայութեան, որպէսզի ձեռագիրներուն սենեակների օդը թարմանար:

1917 թ. բոլշեւիկեան Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութեան պատճառով մեր ձեռագիրները վտանգուեցան:

Ինչպէս ամեն յեղափոխութեան, նոյնպէս ե՛ւ այդ օրերուն քաղաքական բանտարկեալներուն հետ բազմաթիւ քրեական յանցագործներ բանտերէն ելած էին: Գողութիւններն ու կողոպուտները նոյնիսկ օրը ցերեկով սովորական դարձան: Հին իշխանութեան ոստիկանութիւնն ելած էր գործէն, նորը դեռ չէր կազմակերպուած: Կրեմլին մէջ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Պատրիարքարանի Թանգարանը կողոպտուեցաւ, եւ թանկագին ադամանդեայ, ոսկեայ անօթներ, հնութիւններ, ձեռագիրներ յափշտակուեցան ու հետքն անգամ չերեցաւ...

Մեր Ս. Խաչ եկեղեցւոյ վիճակը թէեւ մեծ փոփոխութեան դեռ ենթարկուած չէր, սակայն ձեռագիրների ապահովութեան պատասխանատու մարմինները այնուամենայնիւ որոշեցին պահպանութեան հսկողութիւնը առաւել եւս զօրացնել:

Այդ օրերի Մոսկուայի գլխաւոր քոմենդանտը գնդապետ Մուրալովն էր: Մեր ծխականների մէջ նրա մի բարեկամը գտանք եւ նրա միջնորդութեամբ ստացանք եկեղեցւոյ հսկողութեան համար ունենալ երեք պահապաններ, որոնց զինուորական հագուստները խոստացաւ հոգալ քոմենդանտը: Բայց նկատի առնելով, որ պետութիւնն ինքը զէնքի կարիք ուներ՝ նա ասաց. «Զէնքի խնդիրն էլ դուք հայերդ հոգացէք: Ես արգելք չունիմ դրա դէմ»:

Չափազանց դժուարին խնդիր, բայց անակնկալ կերպով նրա լուծումն էլ կատարուեց շատ դիւրաւ: Այդ օրերին իմ բնակարանի մէջ ապաստարան էր գտած Ժամանակաւորապէս Մոսկուայի հարուստներից՝ բարերարուհի Տիկ. Վարվառէ Քանանեանը իր դստեր՝ Մարիամի հետ: (Այդ տիկնոջ գործունէութեան մասին մանրա-

մասն մի գրություն ունեմ «Հայրենիք» ամսագրի 1965 թ. դեկտ. թիվն մեջ):

Երբ Տիկ. Քանանեանը լսեց, որ մենք գենքի կարիք ունինք, ասաց, որ իր բանքայի սեյֆի մեջ երկու գերմանական մաուզեր ատրճանակ ունի պահած: Ասաց նաև, որ եթե ես համաձայնեմ իրեն հետ երթալ բանքան ու իր սեյֆից հանել զենքեր եւ յանձն առնեմ հետս վերցնել ու անփորձ բերել տուն, մէկ մաուզերը կը նուիրէ Ս. Խաչ եկեղեցիի պահպանութեան նպատակին, իսկ միւսը կ'ուղարկի Թիֆլիզ իրենց հայրական կալուածների տնօրէն Թադէոսեանին:

Յաջորդ օրը քայլելով դիմեցինք դէպի բանքան: Մասնաւոր կառքեր համարեա չկային: Տիկնոջ սեյֆը մի խոշոր պայուսակի մեծութիւն ունէր: Սկսեց մի առ մի հանել իրենց գոհարեղէն, որպէսզի հասնէր թագգրած ատրճանակներին, որոնք սեյֆի տակ կը գտնուէին: Ես ապշած էի այդ անբաւ հարստութիւնը տեսնելով: Բոլոր գոհարեղէնների տակից, վերջապէս, հանեցինք մաուզեր ատրճանակները:

1917 թ. դեկտեմբերի մէջ տեղի կ'ունենար այս ամէնը: Հիմա, որ 47 տեսակ արհաւիրքներով, հալածանքներով, բանտով ու աքսորով, անօթութեամբ ու անպատմելի զրկանքներով լեցուն տարիներ անցուցած եմ, երբ կը պատմեմ այս մասին, դարձեալ կը դողամ, կը յուզուիմ: Չեմ կարող երեւակայել, թէ ինչպէս ես վերարկուիս տակ թագգրած երկու հրազեններն անցկացրի բանքայի մէջ գտնուող բազմութեան մէջէն...

Դուրսն օդը մառախլապատ էր մեր բախտից եւ փաթիլ-փաթիլ թաց ձիւն էր տեղում: Ամէն ոք գլուխը կախած՝ տուն կ'աճապարէր եւ տրամադիր չէր սրան-նրան դիտելու: Ես այն ժամանակ 37 տարիքիս մէջն էի, կ'ուզէի թռչել, որ շուտ եւ անփորձ տուն հասնեմ: Սակայն, ինձ ուղեկցող խեղճ տիկինը արդէն եօթանասունն անցած էր ու կրիայի քայլերով կը քայլէր: Վերջապէս, մի կերպ հասանք Ս. Խաչ եկեղեցւոյ բակը, եւ մենք մեր բնակարանը մտանք քրտինքի մէջ կորած...

Այդ օրերին հետեւեալ անեկդոտը կը շրջէր.

«Մի նապաստակ, գլուխն առած, արագօրէն փախուստ էր տալիս: Հարց են տալիս, թէ ինչո՞ւ այդպէս կ'աճապարէ:

Չէ՞ք լսած,- պատասխանում է,- հրաման ելած է ուղտերի ոտքերին պայտ զարնել: 'Է', քեզ ի՞նչ: 'Հապա՞', եթէ բռնէն ինձ, ես ինչպէ՞ս ապացուցեմ, որ նապաստակ եմ եւ ոչ թէ ուղտ»:

Չափազանց խառն օրեր էին: Տեղից ելնող թշուառականը ինքն իրեն անիշխանական էր յայտարարում եւ ամէն տուն մտնում իբր թէ խուզարկութեան համար, ու կը կողոպտէր: Ամէն յանդուգն անձ իրաւունք կը համարէր փողոցի մէջ կայնեցնել ու խուզարկել դիմացինը: Նոյնիսկ Ս. Մակինցեանը կը պարծենար, որ փողոցի մէջ հարուստ Աբրիկոսովից պահանջած էր թանկարժէք մուշտակը եւ ինքն էր հագել՝ նրան տալով իր թեթեւ վերարկուն:

Տաճկահայ երեք գերիներ Սիբիրիայից ազատուած՝ եկան Մոսկուա: Նրանց կարգեցինք պահապան մեր ձեռագիրների համար: Օր ու գիշեր զինուած՝ նրանցից ամէն մէկը ութը ժամ հերթով եկեղեցւոյ շուրջը կը քալէր:

Այդ օրերին Լենինի կառավարութեան մէջ մի նոր բաժանմունք ստեղծուեց «Փոքր ազգերի կոմիսարիատ» անունով եւ Ստալինի գլխաւորութեամբ: Նա էլ «Հայկական փոքրամասնութեան» գլուխ նշանակեց նշանաւոր համայնավար գործիչ Վառլամ Աւանեսովը, որը միաժամանակ Սովետական Ռուսիոյ Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր: Սա եւս, չափազանց զբաղած լինելով իրեն փոխանորդ կարգած էր մեր

նշանաւոր բանաստեղծ Վահան Տէրեանը:

1918ի սկզբներն էր: Դեռ մեզ՝ հոգեւորականներին Սովետական իշխանութիւնը արգիլած չէր կրօնի դասաւանդութիւնը Լազարեան ճեմարանի եւ ուրիշ միջնակարգ դպրոցների մէջ: Օրիորդաց գիմնազիոններից մէկի մէջ եւ 12-15 աշակերտուհի ունէի, որոնց կրօնի հետ միասին նաեւ Հայոց լեզուի դասեր կը տայի: Դպրոցը գտնուում էր մի եօթյարկանի շէնքի մէջ, որտեղ եւ Հայկական Կոմիսարիատն էր: Երբեմն կը հանդիպէի վերելակի մէջ Վահանին, եւ կարճ խօսակցութիւն կ'ունենայի: Միշտ շատ համակրելի ժպիտ ունէր երեսին, բայց ոչ այնքան մտերմիկ ու ջերմ էր, ինչպէս էր նախկին տարիներին:

Վահան Տէրեանի բուն ազգանունը Տէր-Գրիգորեան էր: Ախալքալաքի գիւղերէն մէկի Գանձա գիւղի քահանայի զաւակն էր: Նրա երեք մեծ եղբայրներին ճանաչում էի: Ամենամեծը քահանայ էր եւ գիւղական կեանքից բաւական յաջող պատմութիւններ ունէր հեղինակած: Միւս եղբայրը՝ Արամը Թիֆլիսի գիմնազիայի մէջ կը սովորէր: Ներսէսն իմ ընկերն էր Թիֆլիսի Ներսիսեան Հայոց Հոգեւոր Դպրոցի մէջ, ուր երկուքս էլ գիշերօթիկ էինք: Ներսէսը մէկ դասարան ցածր էր ինձանից:

1901 թ., երբ եւս օգոստոսին Էջմիածնի ճեմարանը աւարտելուց յետոյ, պիտի երթայի Մոսկուա, Վահանը Լազարեան ճեմարանի դեռ երկրորդից երրորդ դասարանն էր փոխադրուած: Ներսէսը ինձ յանձնեց փոքրիկ Վահանին, որ հետո նրան անփորձ տանեմ Մոսկուա, ամառային արձակուրդներից յետոյ:

Ահա այդ օրերից սկսած՝ Վահանն իմ հսկողութեան ներքեւ կը գտնուէր: Իբրեւ Մոսկուայի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ աւագ սարկաւագ՝ եւս կը բնակէի Լազարեան ճեմարանի դիմացը գտնուող եկեղեցւոյ բակում **Հայոց** կոչուած փողոցին վրայ: Ամէն տօնի առթիւ Վահանը մեր տուն կը գար յաճախ Մակինցեանի հետ: Նոյնը նաեւ իր ուսանողութեան շրջանին եւ ամուսնանալուց յետոյ: Այդպէս շարունակուեց մինչեւ բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը, երբ մեր յարաբերութիւնները աւելի պաշտօնական դարձան, թէեւ ոչ այնքան պաղ...

Մոսկուայի հայութիւնը ժողով գումարեց Լազարեան ճեմարանի խոշոր սրահներից մէկում եւ միաձայնութեամբ որոշում կայացուց, որ Մոսկուայի եւ շրջակայքի բոլոր հայերն **ազգային ինքնորոշում յայտարարեն եւ Հայ Ազգային Կոմիտէ կազմեն**: Ստացանք պաշտօնական թոյլտուութիւն էլ: Եւ բոլոր հայերիս Հայ Ազգային Կոմիտէի կնիքով պաշտօնական թուղթի վրայ վկայական տրուեցաւ՝ իրենց բնակարանների դուռների վրայ փակցնելու համար, թէ դրանք կը գտնուին Հայ Ազգային Կոմիտէի պաշտպանութեան ներքոյ: Այս կոմիտէի վարչութեան անդամներ էինք նաեւ երկու քահանաներս:

Այս մարմինը բոլորովին անկախ էր Վ. Տէրեանի գլխաւորած Ազգային Փոքրամասնութեանց Հայկական կոմիսարիատից եւ կը գտնուէր Լազարեան ճեմարանի շէնքին մէջ:

1919ի գարնան լուր տարածուեց, որ Վ. Տէրեանը մտադիր է երթալ Հիւսիս. Կովկաս իր տիկնոջ գտնելու համար: Քաղաքացիական կռիւները բաժանում էին նրանց: Տիկինը կը գտնուէր Ստաւրոփոլի շրջանի մէջ, որ ճերմակ ռուսերի ձեռքն էր: Տեսայ Վահանին, որը հաստատեց լուրը: Նա ասաց, որ իր փոխարէն Հայկական կոմիսարիատի վարիչը պիտի լինի Պողոս Մակինցեանը:

Այս լուրը այնքան էլ բարի լուր չէր: Վահանն աւելի ծանր, նաեւ լուրջ անհատականութիւն էր: Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի ռուսական կրթութիւնն չէր կրցած խաթարել Վահանի հայկական ոգին, թէւ նա ռուս լեզուին կը տիրապետէր այնչափ, որչափ իր մայրենի լեզուին: Երբ ռուս յայտնի գրող Մաքսիմ Գորկին առաջարկած էր նրան ռուսերէն ուսանաւորներ գրել իր հրատարակելիք ժողովածուի համար, Վահանը մերժած էր՝ ասելով. **«Ես միայն հայերէն պիտի գրեմ»...**

1918 թ. Բրեստ-Լիտովսկ քաղաքի մէջ ռուս-գերմանական դաշնագիր կնքելու ժամանակ, Վահանը Տրոցկիի նախագահութեան ներքեւ կազմուած յանձնախումբի քարտուղարներէն մէկն էր: Տրոցկիին Լենինը հրահանգած էր՝ **ի՞նչ գնով էլ լինի** հաշտութիւն կնքել Գերմանիոյ հետ: Եւ Վահան Տէրեանը ստիպուած էր ականատես լինիլ, թէ ինչպէս բոլշեփկեան իշխանութիւնը անխղճօրէն ի վաճառ հանեց հայ ժողովուրդի ազգային գերագոյն շահերը՝ **հրամայելով հայերուն, որ առանց որեւէ կոիւի յանձնեն թուրքին Կարսը, Արդահանը, Սարիղամիշն ու շրջակայքը մինչեւ Ալեքսանդրապոլ:**

Վ. Տէրեանի հայ ոգին այս բանը չէր կարող ներել իր հարազատ հօրն ու մօրը, ո՞ր մնաց, թէ ներէր բոլշեփկեան վարդապետութեան գլխավոր ներկայացուցիչներին:

Վ. Տէրեանը դեռ իր պաշտօնէն չէր հեռացած, երբ Մակինցեանը սկսաւ լուր տարածել գաղութի մէջ, թէ մտադիր է Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ գտնուող ձեռագիրները տեղափոխել Մոսկուայի մէջ կառուցուած Ալեքսանդր Գ. Յարի անուան թանգարանը, որը ոչ մի ապահովութիւն չէր ընծայում այդ օրերին իր մէջ գտնուող թանկարժէք գոյքը կողոպուտից գերծ պահելու համար: Միւս կողմից՝ գերմանական զօրքերը մօտենում էին Մոսկուային: Եթէ Մոսկուան գերմանացուց ձեռքն անցնէր, համոզուած էինք, որ մեր ձեռագիրներն անմիջապէս պիտի գրաւուէին եւ Գերմանիա տեղափոխուէին:

Այս լուրը շուտով հաստատուեց, եւ Մոսկուայի Հայ Գաղութի մէջ մեծ վրդովմունք առաջ եկաւ: Ստիպուած եղանք գումարել մեր ծխականների ժողով՝ խորհելու համար, թէ ի՞նչ անենք:

Ժողովը տեղի ունեցաւ իմ բնակարանի մէջ երկսեռ հոծ բազմութեան մասնակցութեամբ: Որոշուեց **ոչ մի կերպ թոյլատրել, որ Մակինցեանը ձեռագիրները մեր եկեղեցիէն դուրս տանի:** Ի՞նչպէս: **«Մենք՝ ժողովականներս եկեղեցւոյ աստիճանների վրայ մեր մանուկների հետ կը նստինք ու կ'ասենք. 'Պօղոս Մակինցեան, նախ՝ մեր բոլորի դիակները կը թափես այստեղ, ու յետոյ միայն կարող ես այդ ձեռագիրները դուրս տանել եկեղեցիից»:**

Մակայն, այս որոշումը գործադրելուց առաջ, որոշեցինք մի վերջին փորձ անել եւ դիմել Պ. Մակինցեանին, որ հրաժարուի իր մտադրութիւնից:

Մակինցեանի մօտ գնալու համար ընտրուեցանք երկու քահանաներս, եկեղեցական խորհուրդի երկու անդամներ՝ Աւետիս Տէր-Մկրտչեան ու Նիկողայոս Արզումանեան եւ Լազարեան ճեմարանի նախկին ուսուցիչ երեսփոխան Ստեփանոս Տէր-Սարգսեանը:

Պ. Մակինցեան բնակւում էր Լազարեան ճեմարանի վերատեսուչ Կարապետ Կոստանեանի բնակարանի մէջ, իբրեւ ճեմարանի պատուաւոր հոգաբարձու: Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի տեղ Հայկական Փոքրամասնութեանց կոմիսարիատն նրան էր կարգած:

Երբ զանգը տուինք եւ դուռը բացուեց, ով հրաշք, մեր դիմացն ելաւ անակնկալօրէն Վահան Տերեանը: Ես յուսադրուած իսկոյն դիմեցի նրան եւ ասացի.

«Վահան, Պօղոսի մօտ ենք եկել շատ կարեւոր գործով: Կը խնդրեմ դու եւս մեզ միանաս»:

«Տէր հայր,- պատասխանեց Վահանը,- հէնց հիմա ես վերջացրի եւ կոմիսարիատի գործերը յանձնեցի Պօղոսին: Ես այլեւս ոչ մի կապ չունիմ»:

«Վահան ջան,- ասացի,- մեր գործը շատ կարեւոր գործ է, քեզ էլ՝ իբրեւ հայ կը վերաբերի: Շատ կ'աղաչեմ, որ մեզ օգնես»:

Մի քիչ գլուխը շարժեց ու միացաւ մեզ անխօս: Երբ մենք բացատրեցինք Մակինցեանին, թէ ինչո՞ւ ենք եկել, նա պատասխանեց.

«Այո, ես մտադիր եմ այդ ձեռագիրները փոխադրել Մոսկուայի Ալեքսանդր Գ. Կայսեր անուան թանգարանը իբրեւ ապահով վայր եւ Պրոֆ. Ն. Ադոնցին կարգել նրանց տնօրէն»:

Մենք առարկեցինք, որ Ալեքսանդր Գ-ի թանգարանը այսօր ոչ մի ապահովութիւն չի ներկայացներ: Երբ Կրեմլի մէջ նոյնիսկ Ռուսաց Պատրիարքարանի թանգարանը կողոպտուեց, Ալեքսանդր Գ-ի թանգարանը բացարձակ անպաշտպան շինութիւն էր աւագակների համար: Բացի այդ, պետութեան ե՛ւ քաղաքական ե՛ւ ռազմական վիճակն անկայուն էր բոլորովին: Գերմանացիք կ'արշավէին Մոսկուայի վրայ եւ եթէ Աստուած մի արասցէ, տիրապետէին մայրաքաղաքին, մեր ձեռագիրներն անմիջապէս իբր պատմական անգին զանձեր կը տարուէին Գերմանիա:

Վ. Տերեանն էլ միացաւ մեզ ու ասաց.

«Յիրաւի, Պօղոս, մեր եկեղեցին շատ **տալտայ** (հէնց այս բառը գործածեց, որ կը նշանակէ աննկատելի) տեղ կը գտնուի: Ոչ ոք չի կարող ենթադրել, թէ այնտեղ այդքան թանկարժէք ձեռագիրներ պահուած են: Ես եւս կարծում եմ, որ եթէ այնտեղ մնան, աւելի ապահով կը լինին»:

Վահանի խօսքերից յետոյ, Մակինցեանը տեղի տուաւ՝ ասելով.

«Ես համաձայն եմ: Թո՛ղ ձեռագիրները մնան իրենց տեղում: Սակայն, ես այդ սենեակների դռների վրա ՑԻԿ-ի՝ (Կենտկոմի) քարտուղարութեան կնիքով ու ստորագրութեամբ թուղթեր պիտի փակցնեմ, որպէսզի այդ սենեակներին ոչ ոք չկարողանայ մօտենալ՝ առանց մեր գիտութեան, եւ որպէսզի, երբ Երեւանի մէջ էլ բանուորա-գիւղացիական սովետներ լինին, այդ ձեռագիրները տեղափոխենք Երեւան»:

Մենք մեր գոհունակութիւնն ու համաձայնութիւնն յայտնեցինք եւ հեռացանք:

Մի քանի օրից յետոյ, Պ. Մակինցեանը բերաւ ռուս լեզուով մի հրաման՝ ստորագրուած Ռուսիոյ Կենտկոմի քարտուղար Վ. Ավանետովի կողմից եւ ՑԻԿ-ի կնիքով կնքուած:

Պէտք է խոստովանիլ սակայն, որ Մակինցեանի այդ կարգադրութիւնը օգտակար եղաւ, որովհետեւ Կենտկոմի այդ թուղթը ազատեց մեր ձեռագիրները վտանգաւոր խուզարկութիւններից, որոնք շատ յաճախ տեղի էին ունենում, երբ զօր. Դենիկինի բանակը մօտենում էր Մոսկուային:

1922-ի սկզբին մի օր անակնկալ կերպով հրաւեր ստացայ Մոսկուայի Չէկայից, որ ներկայանամ իբրեւ վկայ:

Քննիչի դէմքից եւ խօսելու շեշտից հասկցայ, որ նա ռուս չէր, այլ հրեայ էր ազգութեամբ: Մտածեցի, որ հայերի նման նա եւս հալածեալ մի փոքրամասնութեան կը

պատկանէ եւ, ուրեմն, ինձ աւելի շուտ կը հասկնար, որով կրնայի նրա հետ մի փոքր համարձակ լինել:

«Ձեր եկեղեցիի տակը պահուած է ձեր ազգային հարստութիւնը, եւ դուք այդ մասին չէք յայտնած», նա դարձաւ ինձ՝ ասելով:

«Նախ՝ մեր եկեղեցւոյ տակը ոչ մի ազգային հարստութիւն չկայ. եթէ լինէր, ես ձեզ կը յանձնէի», պատասխանեցի:

«Ուրեմն, այնտեղ ո՞չ մի հարստութիւն չկայ: Իսկ եկեղեցւոյ մէջն էլ ձեր ազգային հարստութիւնը պահուած չէ»:

«Այո՛, եկեղեցւոյ մէջն էլ ոչ մի հարստութիւն չկայ: Բայց այնտեղ երկու առանձին սենեակների մէջ կը գտնուին մեր ձեռագիրները, մեր մշակոյթի ստեղծագործութիւնները, որոնք ձեզ համար ոչ մի դրամական արժէք չեն ներկայացնում, բայց մեզ՝ հայերիս համար անգնահատելի գանձեր են»:

«Որտեղի՞ց են բերուած այդ ձեռագիրներն եւ ի՞նչ պատճառներով», հարցրեց քննիչը:

«Դուք կը յիշեք,- ասացի,- որ 1914ի վերջերը տաճիկները մեծ յաջողութիւն ունեցան, պատռեցին ռուսական ռազմաճակատը եւ խուժեցին Կովկասի սահմաններից ներս՝ տիրապետելով սահմանամերձ Սարիղամիշի եւ Կադգուանի շրջաններին եւ սպառնալով խորքերը արշաւել: Այդ պատճառով մեծ խուճապ ստեղծուեց Անդրկովկասի մէջ, եւ փոխարքան եւ քաղաքագլուխն անգամ հեռացան Թիֆլիսից: Երկիւղ կրելով, որ տաճիկները կարող են աւելի մեծ յաջողութիւն ունենալ եւ հասնիլ մինչեւ Էջմիածին եւ այրել մեր վանքն ու ձեռագիրներով լեցուն մատենադարանը, մեր Կաթողիկոսը որոշել էր ուղարկել այդ ձեռագիրները աւելի ապահով վայր՝ Մոսկուա եւ պահ դնել դրանք Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ»:

«Ինչո՞ւ տաճիկները պիտի այրէին վանքն ու ձեռագիրները», հարցրեց քննիչը:

«Ի՞նչ տարօրինակ հարց եք տալիս,- ասացի,- ի՞նչու 1895ին տաճիկները կոտորեցին երեք հարիւր հազար հայեր Տաճկաստանի մէջ: Ինչո՞ւ Կիլիկիոյ մէջ Ատանա քաղաքում կոտորեցին մինչեւ հարիւր հազար հայեր: Վերջապէս, ինչո՞ւ 1915, 16, 17 թուականներին տաճիկները մօտ երկու միլիոն հայեր կոտորեցին եւ մեր հայրենիքում այսօր հայ չմնաց»:

Զգաց, որ անտեղի էր իր հարցումը:

«Ուրեմն՝ ձեր ոչ եկեղեցւոյ տակը եւ ոչ էլ մէջը որևէ հարստութիւն չկա՞յ: Կը վկայէ՞ք այդ մասին»:

«Այդ ձեռագիրները կը գտնուին թիթեղով պատած արկղների մէջ, որոնք կնքուած են Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսարանի եւ Սինողի կնիքներով: Մեր առջեւ արկղները չեն բացուած, եւ մեզ հաղորդած են հաստատապէս, որ ոչ մի գանձ կայ նրանց մէջ, բացի ձեռագիրներից»:

Լռելեայն արձանագրութիւն կազմեց, տուեց ինձ կարդալու եւ ես ստորագրեցի: Ասաց, որ ազատ եմ, եւ ես առանց դժուարութեան դուրս ելայ ու խոր շունչ քաշեցի:

Որոշեցի անմիջապէս Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանին հաղորդել եղածի մասին:

Իմ տան հեռախօսը առած էին երկու տարի առաջ, որպէսզի ես համայնքիս անդամների հետ դիւրաւ հաղորդակցութիւն չունենայի: Գնացի դրացիիս քովը, որը ներքնայարկի մէջ կ'ապրէր: Երբ դուռը բացեց ու ես ներս մտայ, տեսայ, որ Պօղոս Մակինցեանը այնտեղ է: Դիմեցի նրան.

«Պօղոս, մեր ձեռագիրներին լուրջ վտանգ է սպառնում: Եկայ այս առթիւ Ս. Տէր-Գաբրիէլեանին խօսելու, որ առաջն առնէ: Բայց դուք Սահակից անելի լաւ կը հասկանաք, թէ ի՞նչ են մեզ համար ձեռագիրները: Ուստի անելի լաւ է Ձեզ խնդրեմ»:

Պատմեցի նրան եղելութիւնը: Եւ ասացի. «Պօղոս, դուք Դերժինսկիի հետ (Չեկայի պետ) լաւ յարաբերութեան մէջ էք: Շատ պիտի խնդրէի, որ միջոցներ ձեռք առնէք վտանգից ազատելու մեր ձեռագիրները, մինչեւ որ նրանց կը տեղափոխենք Հայաստան»:

Հաստատ խօսք տուեց անմիջապէս տեսնելու Չեկայի պետին ու կարելին ընել:

Յուսադրուած՝ ելայ քովէն: Բայց նամակ ուղղեցի Էջմիածին Վեհափառ Հայրապետին՝ մանրամասնօրէն նկարագրելով կացութիւնն ու խոնարհաբար խնդրելով բանակցութեան մէջ մտնել Սովետական Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ ձեռագիրները Մոսկուայից Հայաստան փոխադրելու համար:

Այս դէպքից հազիւ մէկ շաբաթ անց, նորից երեսացին երեք չեկիստներ: Ձեռքերնին ունէին հրահանգ, որով պատուիրում էր բանալ եկեղեցին եւ ցոյց տալ այն սենեակները, որտեղ պահ էին դրուած մեր ձեռագիրները... Մտան եկեղեցի, մանրամասնօրէն քննութեան ենթարկեցին դռները, եւ կարդալով Սովետական Ռուսիոյ Գործկոմի քարտուղարին դռներին փակցուած հրամանը (առանց Գործկոմի թոյլտուութեան չբանալ այդ դռները), հեռացան դժգոհ դէմքերով:

Կռահեցի, որ Պ. Մակինցեանը ոչինչ չէր արել՝ ձեռագիրներին սպառնացող վտանգին առաջին առնելու համար: Անմիջապէս դիմեցի նոյն երեկոյեան Ս. Տէր-Գաբրիէլեանին՝ պատմելով նրան տեղի ունեցածը: Չգիտեմ ինձ փորձած լինելու նպատակով, թէ՞ կատակով ասաց.

«Տէր հայր, արժէ՞ր այդ ձեռագիրների համար կառավարութեան անդամների գլուխը ցուցնել: Այս օրերս չորս-հինգ երկաթուղային ապրանքատար գնացքներով ալիւր ուղարկեց Սովետական Կառավարութիւնը Հայաստանի բնակչութեան համար: Թողնէ՞ք նրանց հանգիստ»...

«Ի՞նչ էք ասում, Սահակ Միրզոյիչ,- պատասխանեցի,- այդ ձեռագիրների մէկ հատը միայն եթէ վաճառելու լինենք, անելի քան տասն ապրանքատար գնացք ալիւր կ'ունենանք: Բոլոր ձեռագիրներն էլ անգին ու անգնահատելի գանձեր են հայ ժողովուրդին համար»:

«Լաւ, լաւ,- պատասխանեց,- առաջը կ'առնենք»:

Եւ, յիշի, երկու-երեք օրից յետոյ ինձ յանձնուեց մի գրութիւն Չեկայի քարտուղար Եագոդայի ձեռքով հետեւեալը գրուած.

«Հայոց քահանային: Առանց իմ գիտութեան ու թոյլտուութեան ոչ մէկին թոյլ չտալ մերձենալու այն սենեակներին ձեր եկեղեցոյ մէջ, ուրտեղ պահ են դրուած հայոց ձեռագիրները»:

Չեկայի քարտուղար Եագոդայի կարգադրութիւնը մի առժամանակ ապահովեց մեր ձեռագիրները:

Սակայն ես նորէն դիմեցի Վեհափառ Հայրապետին, որպէսզի շտապեցուի ձեռագիրներու փոխադրութիւնը: Միաժամանակ շեշտեցի, որ Մոսկուա կը գտնուին մի խումբ հայ զինուորներ օդաչու Գուլեանի առաջնորդութեամբ, որոնք մի քանի շաբաթ

առաջ եկած են Երեւանից՝ իրենց հետ բերելով նորոգութեան նպատակով զանազան գործիքներ: Այդ զինուորներին եւ տեղաւորած էի Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցւոյ բակում գտնուող շէնքի մէջ, այն յոյսով որ նրանք վերադարձին կարող են Հայաստան տանել մեր ձեռագիրները:

Վերջապէս, շատ շուտով յայտնի եղաւ, որ նրանց միջոցով պետք է վերադարձուին Հայաստան ձեռագիրները:

Նշանակուած օրը բացինք դռներն այն երկու սենեակների, որոնց մէջ պահուած էին ձեռագիրները: Ներկայ էին բացման ժամանակ Սովետական Հայաստանի կառավարութեան կողմից նշանակուած Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը, Աշոտ Յովհաննիսեանը եւ Պօղոս Մակինցեանը, իսկ մեր կողմից երեսփոխանական Ստեփաննոս Տէր-Սարգիսեանը, հոգաբարձու Ստեփան Տէր-Մկրտչեանը եւ տողերս ստորագրողը:

Հոս յիշեմ, որ իմ ընկեր քահանայ Սեդրակ Աղբալեանը վախճանած էր արդէն սրտի կաթուածէ դեռ 1920 սեպտեմբերին:

Մէկիկ-մէկիկ հանուեցան սնտուկները, մանրամասնօրէն քննուեցան, որ կնիքները սնտուկների վրայ անեղծ մնացած էին: Բոլոր 137 սնտուկներին կնիքներն էլ անվնաս վիճակի մէջ էին: Կազմուեց արձանագրութեան երկու օրինակ, երկու կողմերի ստորագրութեամբ: Դրանցից մէկը մնաց Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների մօտ, իսկ միւսը յանձնուեցաւ ինձ՝ ուղարկելու համար Էջմիածին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին:

Զինուորներին միացաւ նաեւ մեր երեսփոխան եւ Լազարեան ճեմարանի նախկին ուսուցիչ, ծերունագարդ Ստ. Տէր-Սարգսեանը իր զուակին հետ, որոնք յանձն առան մինչեւ Երեւան եւ Էջմիածին ուղեկցելու զինուորներին:

Վերադառնալով Հայաստանից՝ Ստ. Տէր-Սարգսեանը պատմեց, որ բաւական երկարատեւ ճանապարհորդութիւնից յետոյ մեր ձեռագիրները ապահով հասած էին Հայաստան: Քաղաքացիական կռիւները դեռ կը շարունակուէին որոշ շրջանների մէջ եւ յաճախ մի քանի օրով ամբողջ գնացքը կը սպասէ եղեր կանգնած: Գնացքի բոլոր վագոններն էլ գողերու կողմէ վնասուած էին, բացի մեր ձեռագիրներու երկու վագոնից: Ստ. Տէր-Սարգսեանը կը վկայէր, որ ինքն ու իր զուակը գնացքի ամէն մի կայարանի մէջ կեցած պահին հսկողութիւն արած էին: